

Joszif Brodskij

NAGYEZSDA MANDELSTAM

Szóke Katalin fordítása

Nagyezsda Mandelstam életének nyolcvanegy évéből* tizenkilenc évig volt Oszip Mandelstamnak, korunk legnagyobb orosz költőjének a felesége, és negyvenkét évig – az özvegye. A fennmaradó rész jutott a gyermekkorra és az ifjúságra. Nagy ember özvegyének lenni értelmiségi körökben Oroszországban, kiváltképp az irodalmár-értelmiség körében majdhogynem foglalkozás, hiszen a harmincas és a negyvenes években az állam olyan mennyiségben állította elő az írók özvegyeit, hogy a hatvanas évek közepére akár szakszervezetet lehetett volna alakítani belőlük.

„Nágya az özvegyek legboldogabbika” – Anna Ahmatova e megjegyzésével arra az általános elismerésre célzott, amely ekkorra már kijutott Mandelstamnak. Maga a megjegyzés persze mindenekelőtt a költő, a költőtárs sorsára vonatkozott, ám megfellebbezhetetlen igazsága ellenére külső nézőpontról tanúskodik. Amikor ez a fent említett elismerés növekvőben volt, Nagyezsda Mandelstam már elmúlt hatvanéves, egészségi állapota egyre romlott, és jóformán nem volt semmije. Sőt ez az elismerés, még ha általánosnak volt is nevezhető, nem terjedt ki „a földgolyó egyhatodára”, magára Oroszországra. Ekkorra már Nagyezsda Mandelstam maga mögött hagyta húszévesnyi özvegységét, tengernyi nyomorúsággal, a nagy háborút – amely semmissé teszi a személyes veszteségeket – és azt a mindennapos rettegést, hogy az államvédelmi hatóság emberei bármikor elkapathatják mint a nép ellenségének feleségét. Ami ezek után következett, talán az egyetlen halál kivételével, már nem jelenthetett egyebet, mint pihenést, lélegzetvételnyi szünetet.

Ekkortájt, 1962 telén találkoztam vele először Pszkovban, ahová barátaimmal templomokat (meg kell jegyeznem, a legszebbeket az egész birodalomban) nézni mentem. Mikor Anna Ahmatova tudomására jutott pszkovi utazásunk terve, azt tanácsolta, hogy látogassuk meg Nagyezsda Mandelstamot, aki angolt tanított az ottani főiskolán, és megkért néhány könyv átadására. Ezt a nevet akkor hallottam először: korábban fogalmam sem volt az özvegy létezéséről.

Nagyezsda Mandelstam egy kétszobás társbérletben élt. Az egyik szobát a lakásmegbízott foglalta el, akit a sors iróniája folytán Nyecvetajevának hívtak, a másikat Nagyezsda Mandelstam. A szoba akkora volt, mint egy közepes nagyságú amerikai fürdőszoba – nyolc négyzetméter. Területének nagy részét egy másfél személyes ágy töltötte ki; volt még benne két tonettszék, egy fiókos szekrény tükörrel és egy éjjeliszekrény, amely egyúttal asztalnak is szolgált: tányérok voltak rajta a vacsora maradékával, mellettük egy angol nyelvű paperback – Isaiah Berlin A SÜNDISZNÓ ÉS A RÓKA című könyve.

Ennek a szép könyvnek jelenléte a kis szobában és maga a tény, hogy nem rejtették a párna alá, mikor valaki becsöngetett, már önmagában arról tanúskodott, hogy kezdetét vette az a bizonyos lélegzetvételnyi szünet.

* Nagyezsda Mandelstam 1980-ban halt meg. Joszif Brodskij tanulmánya 1981-ben jelent meg New Yorkban.

Mint kiderült, ezt a könyvet szintén Ahmatova küldte, aki mintegy fél évszázadon át a legközelebbi barátja volt a Mandelstam házaspárnak: először mindkettőjüké, majd később Nagyezsdáé. Ahmatova maga is kétszer özvegyült meg – első férjét, Nyikolaj Gumiljov költőt a Cseka (a KGB leánykori nevén) lőtte agyon, második férje, Nyikolaj Punyin művészettörténész ugyanennek a szervezetnek a koncentrációs táborában halt meg. Ahmatova minden lehetséges eszközzel segíteni igyekezett Nagyezsda Mandelstamnak, a háború alatt a szó szoros értelmében az életét mentette meg, kicsempészte magával Taskentbe, ahová az Írószövetség tagjainak egy részét evakuálták, és ott megosztotta vele a fejadagját. Annak ellenére, hogy az állam két férjét likvidálta, és a fia légerekben senyvedett (mindent összevéve vagy tizenhat évet, ha jól emlékszem), Ahmatova mégis valamivel jobb helyzetben volt Nagyezsda Mandelstamnál, már csak azért is, mert kénytelen-kelletlen elismerték író voltát, és engedélyezték a leningrádi vagy moszkvai letelepedését. A nagy városokban a nép ellensége feleségének nem adtak letelepedési engedélyt.

Évtizedeken keresztül menekült ez az asszony, vargabetűket írva le a hatalmas birodalom isten háta mögötti városkái között, és mintha csak azért helyezkedett volna el egy-egy új helyen, hogy az első vészjelzés érzékelésekor rögtön fel is mondjon. Lassanként második természetévé vált a nem létező személyiség státusa. Alacsony termetű, sovány nő volt, az évek múlásával mindinkább összetöpörödött és kiszáradt, mint ha arra törekedett volna, hogy valami súlytalan dologgá változtassa át önmagát, amit menekülés esetén gyorsan össze lehet csomagolni, zsebbe lehet dugni. Nem volt semmi vagyona: se bútora, se képgyűjteménye, se könyvtára. A könyvek sem maradtak meg nála sokáig, így a külföldről kapottak sem: miután elolvasta vagy átlapozta őket, rögtön továbbadta másoknak, úgy bánt velük, ahogy valójában a könyvekkel bánni kell. A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején, mikor viszonylagos jólétben élt Moszkva szélén egy garzonlakásban, legértékesebb tárgya a konyha falán függő kakukkos óra volt. Nagy csalódást okozott volna ez a lakás a tolvajoknak, de azoknak is, akik házkutatási paranccsal jelentek volna meg itt.

A „jólét” éveiben, melyek visszaemlékezései két kötetének Nyugaton való megjelenését követték, ez a konyha lényegében zarándokhellyé változott át. Majdnem minden este a túlélők és a posztsztálini korszak kezdő tehetségeinek a színe-java gyűlt itt össze a hosszú faasztal körül, amely vagy tízszer nagyobb volt, mint a pszkovi éjjeliszekrétény. Olyan benyomása támadt az embernek, mintha az özvegy arra törekedne, hogy pótolja a kirekesztettség évtizedeit. Különböznem hiszem, hogy ezt akarta. Valahogy jobban megmaradt az emlékezetemben a pszkovi parányi szobában vagy Ahmatova leningrádi lakásában, a divány szélére kuporodva, ahová néha Pszkvból titokban ellátogatott, vagy ahogy előtűnt Moszkvában Sklovskijék folyosójának mélyéről – ott húzta meg magát, amíg nem volt önálló lakása. Valószínűleg azért emlékszem erre jobban, mert ott inkább önmaga volt – kitagadott, földönfutó, „koldus-feleség”, ahogy Mandelstam nevezte egyik versében, és tulajdonképpen az is maradt élete végéig.

Van valami meghökkentő abban, hogy visszaemlékezéseinek két kötetét hatvanéves kora után írta. A Mandelstam családban Oszip volt az író, nem ő. Ha e két könyv előtt írt is valamit, az nem volt más, mint baráti levél vagy kérvény a Legfelső Bíró-sághoz. Hosszú, eseményekben gazdag életére nem illik rá a nyugalom állapotából visszatekintő memoáriró hagyományos képe. Az ő hatvanöt éve igazán nem volt szokványosnak nevezhető. Nem véletlen, hogy a szovjet büntetőrendszernek van egy olyan paragrafusa, mely szerint a szigorított lágerben eltöltött egy év háromnak számít. E

számítás alapján századunkban több olyan orosz is akad, kinek életkora csak a bibliai pátriárkákéhoz mérhető. Velük Mandelstaméknak egy közös vonásuk volt – az igazságosság igénye mindenképp.

Ugyanakkor nemcsak az igazságszolgáltatás iránti igény készítette arra, hogy hatvanéves korában, a lélegzetvételnél pihenő idején leüljön és megírja ezeket a könyveket. E könyvek azért születtek meg, mert Nagyezsda Mandelstam életében megismétlődött az, ami már egyszer megtörtént az orosz irodalom történetében. A nagy orosz próza keletkezésére gondolok a tizenkilencedik század második felében. Úgy tűnt, mintha ez a próza a semmiből született volna mint olyan következmény, melynek nem lehet tudni az okát. Valójában más történt: a tizenkilencedik század költészetéről vált le ez a próza, ott keresendő a forrása. A költészet adta meg az alaphangját az egész őt követő irodalomnak, ezért az orosz próza legjobb alkotásait úgy lehet tekinteni, mint a tizenkilencedik század első negyedének költészetében megjelenő finom, pszichológiai és lexikai részletek gondos és alapos feldolgozását, távoli visszhangjukat. „*Dosztojevszkij alakjainak többsége – mondta Ahmatova – kiöregedett puszkini hős, Anyeginnek és hozzá hasonlók.*”

A költészet általában megelőzi a prózát. Több szempontból ugyanezt lehet elmondani Nagyezsda Mandelstam életéről is. Két költőnek, akikkel élete szorosan összekapcsolódott, Mandelstamnak és Ahmatovának volt a folytatása és egyenes következménye, úgy is, mint ember, és úgy is, mint író. És nem csupán amiatt, hogy az egyik a férje volt, a másik meg a barátja. Negyvenkét évi özvegység alatt a legboldogabb emlékek is elhalványulhatnak. (E házasságból nagyon kevés boldog emlék maradt, mivel közös életük a háború, a forradalom s az első öt éves tervek kiváltotta összeomlás korszakára esett.) Ahmatovával szintén évekig nem találkoztak, a levelekben pedig semmiképp sem lehetett megbízni. A papír általában veszélyes volt. Az a szükségszerűség, hogy meg kellett jegyezni és az emlékezetben kellett megőrizni mindazt, amit nem lehetett a papírra bízni, vagyis a két költő verseit, egyaránt megerősítette e házasság és e barátság kötelékeit.

Nagyezsda Mandelstam ebbéli foglalatosságában, Ahmatova kifejezésével élve, e „*Gutenberg előtti korszakban*” magától értetődően nem volt magányos. Az elhunyt férj verssorainak éjjel-nappali ismétlése nemcsak mind alaposabb megértésüket eredményezte, hanem általuk mintegy feltámadt Mandelstam egyéni hangja és intonációja, amely – ha csak egy pillanatra is – a költő jelenlétének az érzését kelthette. S az a biztos tudat tölthette el, hogy az „egymás mellett kitartani jóban és rosszban” fogadalmának értelmében teljesítette az ígértét, főként az utóbbit tekintve. Ugyanez történt a fizikailag gyakran nem jelen lévő Ahmatova verseivel is, hiszen az emlékezet mechanizmusa ha egyszer beindult, nem tud leállni. Hasonlóan működött az emlékezet néhány más szerző, bizonyos eszmék és erkölcsi elvek esetében, megőrizte mindazt, ami másképp nem maradhatott volna fenn.

Mindez fokozatosan lényének elválaszthatatlan részévé vált. Ha a szeretetet helyettesíteni lehet valamivel, az egyedül az emlékezet. Emlékezetbe vésni annyit jelent, mint újratemetni a meghittséget, a közelséget. Lassanként e költők verssorai Nagyezsda Mandelstam tudatává, személyiségévé váltak. Nemcsak perspektívát és nézőpontot nyújtottak: ennél fontosabb, hogy nyelvi normát jelentettek a számára. Mikor írni kezdte a könyveit, eleve nem tudta megkerülni az összehasonlítást – saját szavainak akkorra már ösztönös és öntudatlan összehasonlítását az ő szavaikkal. Írásának objektivitása és könyörtelensége, mely intellektusának jellemző jegyeit tükrözi, szín-

tén kikerülhetetlen stílusbeli következménye annak a költészetnek, amely ezt az intellektust formázta. Ezek a könyvek mind tartalmukat, mind stílusukat tekintve nem mások, mint „post scriptumok” a nyelv legmagasabb rendű formájához, melyet költészetnek hívunk. A költészet öltött testet Nagyezsda Mandelstamban, annak köszönhetően, hogy könyv nélkül megtanulta férje verssorait.

Audent parafrazálva azt lehet mondani, hogy a nagy költészet „prózába verte őt”. Így történt, mivel e két költő örökségét csak prózában lehetett feldolgozni. A költészetben csupán epigonok prédájává válhatott, ahogy azzá is vált. Más szóval, Nagyezsda Mandelstam prózája volt az egyetlen olyan közeg, ahol ez a nyelv elkerülhette a pangás állapotát. Csakis ez a próza válhatott olyan közzegé, melyben megőrződhetett maga a nyelv lelke abban a szellemben, ahogy a két költő használta. Ily módon Nagyezsda Mandelstam könyvei, bármennyire kiválóak is ebben a minőségükben, nemcsak visszaemlékezések, és nemcsak a két nagy költő életrajzához fűzött kommentárok, hanem értelmezik is az orosz nép tudatát, legalábbis annak a részének tudatát, amelynek sikerült e könyveket megszerezni.

Nincs mit csodálkozni azon, hogy ez az értelmezés a rendszer elítélésébe csap át. Nagyezsda Mandelstam két könyve a század és a század irodalma földi Utolsó Ítéletéhez hasonlatos, amely még félelmetesebbnek tetszik, ha meggondoljuk, hogy éppen ez a század hirdette meg a földi paradicsom felépítését. Azon még kevésbé kell csodálkozni, hogy e visszaemlékezések, különösen a második kötet, a Kreml falain innen és túl egyaránt rosszallást keltettek. Meg kell jegyeznem, a hatalom reagálása becstelenebb volt, mint az értelmiségé: a hatalom mindközönségesen bünténynek nyilvánította e könyvek kézbevitelét. Értelmiségi körökben azonban szörnyű ribillió keletkezett, főként Moszkvában, mivel Nagyezsda Mandelstam a rezsिम gáztetteiben való bűnszegédi bűnrészességgel vádolta e körök kiemelkedő és kevésbé kiemelkedő képviselőit: konyhájában erre igencsak megcsappant az emberáradat.

Voltak nyílt levelek és félig nyílt levelek, beváltott fenyegetőzések, elhatározások, hogy soha többé nem fognak vele kezét, házasságok mentek tönkre amiatt, hogy igaza volt-e vagy sem, amikor ezt vagy azt besúgónak nevezte. Egy neves disszidens a szakállát rázva kijelentette: „Besározta egész nemzedékünket”, míg mások visszavonultak nyaralóikba, és kulcsra zárták az ajtót, hogy mielőbb lekopogják saját, ellen-visszaemlékezéseiket. Ez már a hetvenes évek kezdetén történt; még eltelik vagy hat év, és ugyanezek között az emberek között hasonló szakadás következik be Szolzszenyicinnel a zsidókhoz való viszonya miatt.

Van valami az irodalmár tudatában, ami elfogadhatatlanná teszi bárki erkölcsi tekintélyének az elismerését. Az irodalmár szívesen megbékül az első titkár vagy a Fűh-rer létevel, de a próféta létjogosultságát azonnal kétségbe vonja. Valószínűleg arról lehet szó, hogy könnyebb önmagában feldolgoznia, ha azt mondják róla: „Te rab vagy”, mint ha azt: „Erkölcsi szempontból nem érsz semmit.” Az íratlan törvény értelmében abba, aki a földre zuhant, nem illik belerúgni. A próféta azonban nem azért rugdossa a földön fekvőt, hogy megölje: rá akarja bírni, hogy talpra álljon. Viszont e rúgásoknak ellenállnak, kétségbe vonják mind az érveket, mind a vádakat, és nem azért teszik ezt, hogy kiderítsék az igazságot, hanem a rab intellektuális önelégültsége miatt. Az irodalmárnak még kellemetlenebb, ha nemcsak erkölcsi, de kulturális értelem-ben is tekintély az illető, mint Nagyezsda Mandelstam.

Megkockáztatom, hogy kissé továbbmenjek. A valóság csak az érzékelésen keresztül nyer értelmet és jelentést. Az érzékelés az egyetlen dolog, amely jelentéssel tölti meg.

Az érzékelés egyes fajtáinak léteznek egy hierarchiája (s ennek megfelelően a jelentéseknek is), melynek legfelső pontján a legérzékenyebb és legfinomabb prizmaikon át történő érzékelés helyezkedik el. Csak egy olyan mester van, aki e prizmákat a kellő érzékenységgel és finomsággal el tudja látni – ez a kultúra, a civilizáció, s ennek legfőbb eszköze a nyelv. A valóság érzékelése tulajdonképpen ezen a prizmán keresztül a legpontosabb, sőt lehetséges, hogy a leghitelesebb. E prizma megszerzése az emberi nem minden képviselőjének közös feladata. (Azokat a felkiáltásokat, hogy „Nem tisztességes!” és „Elitizmus!”, melyekkel főképp a mi egyetemeinken fogadhatják a fentieket, nem kell figyelembe venni, hiszen a kultúra már meghatározását tekintve is eleve elitista, a demokratikus elvek alkalmazása pedig a megismerés szférájában azzal fenyeget, hogy a bölcsesség egyenlővé válik a balgasággal.)

Nagyezsda Mandelstam egyedülvaló kinjai és az, hogy birtokolta ezt a prizmát, melyet a legjobb XX. századi költészettől kapott, vitathatatlanul teszik ítéleteit a megélt és megírt valóság viszonylatában. Az pedig szemenszedett hazugság, hogy a nagy művészetnek szüksége van a szenvedésre. A szenvedés vakká és süketté tesz, széttronsolja az embert, mi több, gyakran gyilkol is. Oszip Mandelstam már a forradalom előtt nagy költő volt. Éppúgy, mint Anna Ahmatova és Marina Cvetajeva. Akkor is azzá váltak volna, akik voltak, ha Oroszország nem szenved el a század ismert történelmi eseményeit. A tehetségnek elvileg semmi köze a történelemhez.

Azzá vált volna-e Nagyezsda Mandelstam, aki volt, ha nem következik be a forradalom és az, ami utána jött? Talán nem, hiszen leendő férjével a forradalom után, 1919-ben találkozott. De így, önmagában nem korrekt a kérdés: általa a valószínűség-elméletek és a történelmi determinizmus ködös területére tévelyedünk. Végeredményben nem annak köszönhetően lett az, aki volt, ami e században Oroszországban történt, hanem inkább annak ellenére. Az oknyomozók mutatoujja biztos, hogy oda bök, ahol a történelmi determinizmus nézőpontjából ez az „annak ellenére” az „azért, mert” szinonimája. Akkor meg, ha ennyire nyugtalankodik egy köznapi, emberi „annak ellenére” miatt, vigye el az ördög a történelmi determinizmust.

Ez a nyugtalanság persze nem ok nélkül való: kiderült, hogy egy gyöngé, hatvanöt éves asszony tulajdonképpen képes megállítani a nemzet kulturális szétesését. Viszsaemlékezése több a korszakról szóló tanúvallomásnál: ő a lelkiismeret és a kultúra fényében nézi a történelmet. Ebben a fényben a történelem összezsugorodik, és az individuumban tudatosul önnön választása: vagy a fény forrásának a keresése, vagy az önmaga elleni antropológiai bűntény.

Nagyezsda Mandelstam egyáltalán nem szándékozott ilyen szerepet játszani, s a rendszerrel leszámolni még kevésbé akart. Számára mindez magánügy volt, jelleméből és személyiségéből következett, mindabból, ami ezt a személyiséget alakította. Lényegében a verseket mentette meg, nem férje emlékét. Negyvenkét éven keresztül nem a férje, hanem e versek özvegye volt. Természetes, hogy szerette a férjét, de a szerelem már önmagában is egyike a legelítéstább szenvedélyeknek. Tartalmat és perspektívát azonban csak a kultúra kontextusában nyer, mivel így több helyet követel magának a tudatban, mint az ágyban. E kontextuson kívül a szerelem nem több a szexuális érintkezésnél. Nagyezsda Mandelstam a kultúra özvegye volt, s azt gondolom, hogy élete végén jobban szerette a férjét, mint házasságuk kezdetén. Ezért annyira emlékeztetése az olvasónak ezek a könyvek. És valószínűleg azért is, mert a modern világ és a civilizáció viszonya emlékeztet az özvegyiségre.

Ami végképp hiányzott Nagyezsda Mandelstamból, az a türelem volt. Ebből a szem-

pontból egyáltalán nem hasonlított a két költőre. Ám a költőknek ott volt a művészetük, és elért eredményeik minősége elegendő örömet adott ahhoz, hogy megbékéljenek a sorssal, vagy legalábbis úgy tűnjön, hogy megbékéltek. Nagyvezsda Mandelstam túlságosan elfogult, kategorikus, házsártos természetű és türelmetlen volt; nem volt ritka az sem, hogy egyes eszméit nem gondolta végig, és csak a hallomásra hagyatkozott. Röviden szólva, nehéz volt őt kibírni, amin nincs mit csodálkozni, ha arra gondolunk, milyen alakokkal kellett rendeznie a számlát először e való életben, majd később a képzeletben. Egyébként türelmetlensége többeket elriasztott. Nagyvezsda Mandelstam normának tekintette a türelmetlenséget, elfáradt az olyan emberek hajbókolásától, mint Robert McNamara vagy Willy Fischer (Rudolf Abel KGB-ezredes valódi neve).

Egy dolgot akart: saját ágyában meghalni. Sőt bizonyos fokig várta is a halált, hogy „ott majd újra Oszippal együtt legyen”. – „Nem – mondta erre neki egyszer Ahmatova –, ott nem te, hanem én leszek veled együtt.”

Teljesült a kívánsága: saját ágyában halt meg. Ez nem is olyan kis dolog, ha az ő nemzedékére gondolunk Oroszországban. Kétségtelen, lesznek majd, akik azon siránkoznak, hogy, úgymond, nem értette meg korát, lemaradt a jövőbe száguldó vonatról. Persze ő is, mint nemzedékéből mindegyik orosz, nagyon jól tudta, hogy a jövőbe száguldó vonatok vagy a koncentrációs táborokban, vagy a gázkamrákban állnak meg. Nagyvezsda Mandelstam, s vele együtt sajnos mi is, megtapasztalhattuk e vonat rendeltetését.

Utoljára 1972. május 30-án találkoztam vele moszkvai lakása konyhájában. Esteledt: ült, és cigarettázott a tálalószekrény falra vetődő mély árnyékában. Olyan mély volt az árnyék, hogy csak a hamvadó cigaretta és a két, fénylő szem látszott ki belőle. Minden egyebet – a sálkendő alatti apró, töpörödött testet, a kezet, az ovális, hamuszínű arcot, az ősz, hamuszürke haját – elnyelt a sötétség. Úgy nézett ki, mint a nagy tűz maradéka, mint egy hamvadó kis széndarab, melyhez ha hozzáérsz, megéget.

Mihail Kuzmin

ÉDES MEGHALNI

Édes meghalni
a csatatéren,
hol nyílveszők, kopják suhognak,
amikor a trombita harsog
és tűz a nap,
délben,
a haza dicsőségéért elesve
és hallva körötted:
„isten veled, hős férfiú!”
Édes meghalni